

LEHET, HOGY MOST A KÖZTESSÉG BIZTOSÍTÁSA A FELADATUNK?

BÁRDI NÁNDORRAL FILEP TAMÁS GUSZTÁV BESZÉLGET

Filep Tamás Gusztáv (FTG): *Ebben a beszélgetésben – nem kizárt, hogy egy, a határon túli magyar kisebbségek történetének 1989 után pályára lépett kutatóival készülő sorozat nyitódarabja lesz belőle – azt szeretném megtudni, hogy milyen úton jutottál el mai tudományterületedhez, esetleg mit kaptál ehhez otthonról – vagy mi volt az, ami miatt otthonról ki akartál törni –, hogyan váltál tudóssá, miképpen alakult a kapcsolatod a tudományos élettel és a politikával. Hogyan látod a „'89-es nemzedék”-nek – így szoktam nevezni, bár némi iróniával, hiszen a korosztályunkból nem vált nemzedék – az eddigi eredményeit? Történt-e módszertani váltás a politikai fordulat után a magyar kisebbségekkel foglalkozó tudományokban? Ezért érdekel az „indíttatásod”, akár a gyermekkori környezeted is, tágabban az, hogy milyen fontos élményeid voltak az egyetem előtt, alatt vagy közvetlenül utána.*

Bárdi Nándor (BN): Ezek a kérdések *monografikus* kérdések, azt tükrözik, hogy milyen historiográfiai hiányokkal küzdünk. Már régen tanulmányokkal kellett volna válaszolnunk rájuk. Anakronisztikusnak érzem interjút adni historiográfiai kérdésekről, a szocializációról sem hiszem, hogy nyilvánosan kellene beszélnem. A kérdések egy elfutó kort képviselnek tehát. Szociografizálni akarsz ott, ahol intézmény- és kutatástörténeti összefoglalóra volna szükség. Mégis vállalom a dolgot, mert a barátom vagy és a te hozzáállásodat is érvényesnek tartom, de ebből csak érdekes mozaik lehet, fragmentált feldolgozás nem. S ez már a szemléletünk közötti lényeges különbségre utal, még ha egyidősek vagyunk is. Te történeteket rekonstruálsz, én meg működéseket, funkciókat akarok megérteni még a kisebbségkutatás történetében is.

A beszélgetéshez több előzetes kiindulópontom van. Az első: nem szeretnék veterántalálkozósnak interjút adni. Ötvenegy éves vagyok, remélem, hogy még van előttem jó tíz év, amikor fontos munkákat, elsősorban alapkutatásokat végezhetek, illetve olyan adatbankokat, segédleteket hozhatok létre, amelyek a magyar kisebbségek történetét hosszabb távon integrálhatóvá teszik a modern társadalomtudományokba.

A másik, s ez legalább ennyire fontos: a mi kutatási területünk, az etnopolitika lényegében kilyukadt. Közöny veszi körül. Körülbelül 2010–2011 óta úgy gondolnak erre a területre az ezzel foglalkozó politikusok, mint nem létező közegre – az eddigi eredményeket is szeretnék zárójelbe tenni.

Közben vastag könyvekkel, prezentációs intézetekkel, saját politikai kommunikációjuk csavarjaival legitimálják magukat. (Lásd a kettős állampolgárságról alkotott vélemények változásának mára retusált múltját.) Ennél is fontosabb azonban: mindennek a gyökere, nevezetesen az alkotmányos patriotizmusnak az az elképzelése, amelyet a rendszerváltó elit '89-ben kidolgozott, szintén semmivé vált. Kiderült, hogy politikai közösséget nem lehet alkotmányos, jogi forradalommal mint tartalommal feltölteni, nem fordítottak figyelmet a politikai kultúra átalakítására, a demokráciára nevelésre, szocializációra, így a habermasi poszt nacionális felfogás helyett a liberális nacionalizmus vagy az etnokulturális közösséghez való tartozás tudata határozhatja meg a patriotizmust. Sólyom László kísérlete, hogy együtt jelenítse meg a kulturális és a politikai nemzetben való gondolkodást, hogy megpróbálja elhelyezni a magyar etnokulturális közösséget a közép-európai párhuzamos nemzetépítések között, távozásával a feledés homályába merült. A Fidesznek az e kérdésre 2010 után adott válasza pedig részben retorikai, vagy legalábbis a politikai kommunikációból következő válasz. Ennek a következménye, hogy a nemzetpolitika kifejezés és a nemzeti politika teljesen összekavardott. Miközben egy dolog a magyar állam hosszú távú közösségi politikája és egy másik kérdés a külhoni magyarokhoz való viszonya. Az előbbit nem lehet a határon túli magyarság kérdésére leszűkíteni. Önszemléleti ámitás azt gondolni, hogy a magyarországi politikai közösség deficitjét a nemzetegyesítési retorikával, a kettős állampolgársággal: az etnokulturális közösség egy részének új, biztosabb jogi státust/kapcsolatot/megerősítést adó emancipációjával kompenzálni lehet.

A harmadik kitételem az, hogy a magyar kisebbségkutatásnak nemcsak külhoni magyar „terepe” van, hanem idetartozik a zsidóság, a romák, a migránsok és a hazai nemzetiségek kutatása is. S ezt csak duplázza, ha nemcsak a csoportról, hanem az azzal kapcsolatos politikákról, integrációs teljesítményekről (például a romák és a cigánykérdés) is beszélünk. Ezzel csak azt akarom mondani, hogy itt óriási, egy ember által átláthatatlan szakirodalomról van szó. Tehát nagyon óvatosan kell általánosítanunk.

Nem beszélve arról, hogy mivel szerintem nincs „kisebbségtudomány” – hanem szociológiai, történeti, etnográfiai, nyelvészeti, geográfiai stb. kutatások léteznek, amelyeket az intézményesülés és forrásszerzés, a nemzetközi adaptáció miatt a kilencvenes évek első felétől kisebbségkutatásnak kezdtek nevezni – a legkülönbözőbb módszertanok osztják meg a kutatásokat.

FTG: Kezdjük a külső környezeti hatásokkal, amik formáltak, az otthontól az egyetemig. Hogyan épültek egymásra a hagyományosnak tekinthető otthoni közegben s a „messzi városban”, a középiskolában ért benyomások?

BN: Szeretem használni a palimpszeszt fogalmát: egy nyírségi, szabolcs-szatmári világból, református parasztpolgári családból jöttem, egy rendkívül

átmoralizált szülői közegből, bibliaolvasó közegből, ahol magam is bizonyos értelemben kívülálló is voltam a közösségen belül – nem voltam parasztgyerek a hagyományos értelemben, mert másképpen neveltek. Nem tartoztunk a helyi tanári vagy tévesz-elit kasztba sem. Édesapám kovácsmester, édesanyám postahivatal-vezető volt, a Bethánia mozgalom tagjai, és a hasonló, általában – 1945 előtt – módosabb hitbéli testvéreikkel jártak össze. Nem volt ebben semmi szektáság: ők voltak a korabeli református egyház legaktívabb tagjai. Például az fel sem merült, hogy a szüleim bármilyen közéleti szerepet vállaljanak. De arra sem emlékszem, hogy édesapám valaha kocsmában vagy a kártyázók között feltűnt volna. Vasárnap délután kiült a kapuba és ott tárgyalt mindenkivel, vagy eleve hozzánk jöttek. S ez a másság más perspektívákat ad az embernek, mint ami megszokott volt ott a községben. Így ez az állandó külsőség, köztesség határozott meg, miközben a család integrált: folyamatos volt otthon a történetmesélés, normafelmutatás, amely nagyfokú társadalmi érzékenységet hozhatott magával. Nem beszélve a reformátusok jól bevett önostorozásáról, amely önmagadnak egy külső pontból való folyamatos megkérdőjelezésével jár.

14 évesen elkerültem Szegedre erdészeti szakközépiskolába, ami olyan volt, mint az *Iskola a határon*. Szinte szó szerint: mi, akik oda jártunk, amikor először olvastuk Ottlik regényét, beleborzongtunk az érzelmi hasonlóságokba. Olyan kollégiumban nőttem föl, ahol megvoltak a hagyományok, ahol állandóan reflektálnom kellett a jelenségekre. A kollégiumnak olyan belső szabályrendszere volt, hogy ha valaki fegyelmi vétséget követett el, akkor maga a diákközösség büntette meg – rendkívül szigorúan. Az egyik fiú például egy tanár unszolására azt javasolta az egyik diákparlamenten, hogy a fülíg érőnél hosszabb haj ne legyen engedélyezve az iskolában. Ezt a srácot a saját osztálya kiközösítette, és mások sem szólhattak hozzá. Ideg-összeroppanást kapott, egész életére skizofrén lett. Egy másik példa: a menzán nem érkezési sorrendben álltunk sorba, hanem a negyedévesek álltak előre, utánuk a harmadévesek és így tovább. Én kezdetben azt hittem, lehet az érkezési sorrendre apellálni. A negyedévesek toleránsak voltak, nem szóltak; a harmadéveseknek kellett ezt lerendezniük, mert ők voltak a keresztapáink. Ez a következőképpen nézett ki: pokróc a fejre, előre elmondják, hogy mit és miért kapsz, aztán nadrágszíjjal elverik a fenekedet... De hát ez benne volt a pakliban, el lehetett viselni. Volt éjszakai avatási szertartás is, valószínűleg a selmebányai és különféle német erdészdiák-hagyományokból eredően, s ennek megvolt a maga romantikája, de volt nagyon határozott fegyelmező ereje is.

FTG: *Ez tehát erkölcsi szabályok szerint működő, ám erősen hierarchizált világ volt.*

BN: Abszolút hierarchikus világ. Mindenkinek volt keresztapja, s az nemcsak ellenőrizte, hanem felelősséggel tartozott érte. Nekem egy szabolcsi fiú

volt a keresztapám, aki ezt a szerepet még évekkel később is vállalta, és ha kellett, segített. Nekem is volt keresztfia, akinek a keresztfia még a Teleki Intézetbe is beállított egyszer, amikor szüksége volt valamire, s akkor én segítettem neki. Ezek a hálózatok 3-4 diákgeneráción keresztül működtek.

De el akarom mondani még, mi lehet az, ami fölébresztheti egy hasonló zárt körben az ember társadalmi, sőt társadalomtudományi érdeklődését. Amikor másodévesek lettünk, a fegyelmi ügyekben nekünk kellett elvégezni a piszkos munkát. Történt, hogy többen lefogtak egy sete-suta gyereket, és a nemi szőrzetét félig leborotválták. Ezt olyan súlyos ügynek tekintettük, hogy összeült az „ítélőszék”, s az egésznek egy nagy verés lett a vége. Nekem kellett vezetnem a tárgyalást – noha elsőéves koromban megfogadtam, hogy soha ilyesmiben nem veszek részt. Meg kellett értenem, hogy mi is történt velünk, hogyan jutottam el ide.

Az is hozzátartozik ezeknek az éveknek a történetéhez, hogy nyaranként hónapokig egy erdész mellett dolgoztam, meg voltak a kötelező közös iskolai erdei gyakorlatok, ahol sok tapasztalatra tehetett szert az ember. Meghatározó volt, hogy tanév közben az iskola nem foglalta le minden időnket. Szilencium idején, 4-től 7-ig ugyanabban a tanteremben ültem, ahol délelőtt tanultunk, és főleg olvastam, olyan hihetetlen mennyiségű könyvet, amennyit föl sem lehetett dolgozni. Többek között Moldova Györgytől Galgóczi Erzsébetig a *Magyarország felfedezése* sorozatot, a korszak szociográfiai irodalmát, el a népi írókig, Szabó Dezsőig.

A középiskola után először jogra jelentkeztem, de az érettségi időszakban kilyukadt a vakbelem, nem tudták kezelni, így csak októberre épültem fel, akkor érettségizhettem, ki kellett hagynom egy évet az egyetem előtt. Így újságot hordtam, csupa deklasszált értelmiségi között forogtam, ami szintén nagyon jó iskola volt. Be-bejárom az egyetem szociológia tanszékére, s fontos, hogy ott megismerkedtem Gábor Kálmánnal, aki Szelényi Iván tanítványa volt. (Amikor Szelényi nyugatra távozott, őt kirúgták a Szociológiai Intézetből, Pestről. A szervezetszociológiával foglalkozó Szentpéteri István fogadta be a szegedi egyetem jogi karára.) Kálmán nagyon nehezen fejezte ki magát, de lehet, hogy emiatt volt óriási hatással az emberre: mindig gondolkodnom kellett, hogy mit is akar mondani. Ő adott a kezembe egy sor alapművet, például Hajnal István, Erdei Ferenc könyveit. Azt, hogy kritikusán néztem Szűcs Jenőt, vagy hogy az egész Kádár-világot megpróbáltam kívülről látni, neki köszönhető. Aztán nem is jogra mentem, hanem egyéni levelezőként történelemre jelentkeztem, és mellette újságot hordtam, majd amikor lehetett, jelentkeztem a Kelet-Európa szakra.

FTG: Szegeden végezted az egyetemet, a nyolcvanas években. Nem sokkal a fordulat előtt fejezted be a tanulmányaidat. Budapestről úgy látszott, hogy Szegeden élénk tudományos közeg van, az egyetemi polgárok szisztematikusan és több vonatkozás-

ban figyelik a romániai és a jugoszláviai fejleményeket, rendszeres a kapcsolattartás az ottani magyar kisebbségekkel, s a róluk kialakult korabeli irodalomközpontú kép helyett következetesen a történettudományi szempontok alkalmazását, sőt talán már a kemény társadalomtudományok használatát szorgalmazták a kisebbségek vizsgálataiban. Tévedek, ha tudományos pályád kezdetét ezekből a tényezőkből eredeztetem?

BN: Én sokkal inkább személyes dolgokra vezetném vissza. A középiskolában szobatársam volt Vincze Gábor, aki békési, és már középiskolás korában rendszeresen járt Erdélybe. De ennél közvetlenebb élmény volt, hogy édesapámnak 1940-től 1949-ig tartott a második világháború, ugyanis Szibériában volt hadifogságban. A családukban folyamatosan zajlott a történetmesélés, kezdve a nagyapámmal, aki gyerekkoromban sok időt töltött velem, ő az első világháborúról mesélt – a háború előtti Nagykaroly, Szatmár, Beregszász még az ő szabolcsi világához tartoztak. Édesapám pedig egy vagy másfél évet a Keleti-Kárpátokban töltött műszaki erődítési munkálatoknál, tehát Uzon vagy Illyefalva nevét akár naponta hallottam. Sepsiszentgyörgy ugyanúgy benne volt ezekben a katonatörténetekben, mint a Bajkál-tó vagy az irkutszki bányák. Ez tehát az első szint.

A következő az, amit a középiskolában Vincze Gabi közvetített: kicsit a Sarusi Mihály prózavilágából emlékezetes környezet.

A harmadik az egyetemi világ, amelybe '80-tól kerültem be, s ahol a meghatározó személy Ilia Mihály, épp azáltal, ahogyan Erdéllyel foglalkozik. Annak a fiatal csoportnak pedig, amelyik a *Gondolat-Jel* – akkori stencilezett bölcsészkar diákfolyóirat – körül működött, fontos vonatkoztatási pontja Szajbély Mihály, aki a vajdasági magyar irodalmat közvetíti a csoport felé. A határon túli ügyek akkor konkretizálódtak, amikor Békés Csabáéknál volt egy megbeszélés arról, hogy kellene valamilyen egyetemi akciót szervezni az erdélyi magyarok megsegítésére. Ekkor merül föl egy erdélyi karácsonyi segélyakció ötlete: szaloncukorban ott nagy hiány van, tehát szaloncukrot kellene vinni.

FTG: *Melyik évben történt ez?*

BN: Nem esküdnék meg rá, talán 1982, talán 1983. Én akkor már történelem-Kelet-Európa szakra járok az egyetemen. Érdekel a térség története, s azokban az években éppen volt ilyen speciális képzés. De már korábban is voltam Erdélyben, 1981 nyarán, ahol azonnal belekeveredtem a Szent Annai és tusnádfürdői eseményekbe.

FTG: *Az Anna-napi lázadás, amelyet ma többen lélektani-történelmi fordulópontnak tekintenek.*

BN: Én ezt a dolgot másképp éltem meg. Megbeszéltük volt középiskolai osztálytársaimmal, hogy a tusnádi kempingben találkozunk. Autóstoppal indultam Szegedről, Aradon aludtam egy munkásnál, aki egyszerűen megállt

mellettem az úton és megkérdezte: „Magyar vagy?” „Igen.” „Van hol aludnod?” „Nincs.” „Akkor gyere hozzám aludni.” Ez számomra döbbenetes élmény volt. Aradon reggel kiálltam az útra, fölvettem egy szász, aki épp akkor jött haza Németországból, akkor kapta meg a kitelepülési papírjait, elvitt Nagyszébenbe, ahol pedig egy román család vett föl...

FTG: ... *mint a transzszilvanista mesékben...*

BN: ... káprázatos volt minden, a különböző stopposok is, akiket fölvettek, a patakokban ruhát mosó nők, Brassóba megérkezve a belváros, a városháza környéke, tele nagykalapos cigányokkal, akik óriási korsóból isszák a sört, az ortodox pópák – akkor érzek először tömjénfüstöt, az egész teljesen elkábít. Brassóból stoppal indulok tovább Tusnád felé, találkozom egy lánnyal, aki azonnal meghív magához, tőle megyek tovább Tusnádra. Megérkezem a kempingbe, már este van, amikor látom, hogy részeg fiatalok ordítják, hogy „ria, ria, Hungária!”, aztán hallom a farkaskutyákat. Fogalmam sem volt arról, hogy mi van a Szent Anna-tónál.

Egy marosvásárhelyi család menekített ki a tusnádi kempingből: nem volt sátram, amikor láttam, hogy kutyákkal fésülik át a terepet és szedik össze a magyarországiakat, bebújtam egy sátorba, hallottam, hogy ott románul beszélnek. Azonnal letakartak egy pokróccal, mutatták, hogy fogjam be a számat. Majd amikor jött az igazoltatás a sátorban, s hallottam a neveket, világossá vált, hogy ez egy magyar család. Amikor elment a rendőrség, magyarul szóltak hozzám: na, akkor te ki vagy? Így alakult ki a barátság, elvittek Vásárhelyre és így tovább... vendégeskedés, kérések, szívességek, cserébe vendéglátás, újabb emberek és hálózatok megismerése. Tehát én is megkaptam azokat az erdélyi feelingeket, amiket azokban az években sokan mások is megkaptak. Innen is eredt, hogy erkölcsi kötelességnek érzem azt, hogy ha kérnek tőlem valamit, megtegyem. Szigorú református családból érkezem, ahol fontosak az erkölcsi kérdések, fontos, hogy megfelelj a külső elvárásoknak, ráadásul alacsony önbecsülésű ember vagyok – rengeteg ilyenrel találkoztam a csendben *Erdélyt járók* között –, ezek együtt hatottak; gyakorlatilag belekerültem egy csempészmozgalomba. Mindez akkor erősödött föl, amikor elindult az előbb említett szegedi akció. Egyetemisták gyűjtöttek pénzt szaloncukorra, és ezt hátizsákban elvittük különböző településekre, én történetesen Zabolára. Éveken keresztül minden karácsony előtt megjelentem ott egy nagy, Tîrgu-Mureş feliratú csővázás hátizsákkal, szatyrokkal, odaadtam a szaloncukrot a plébánosnak, aztán eltűntem a faluból. Zabolán így lett akkor szaloncukor. Amikor 1987-ben bevonultam katonának, egy barátomra hagytam ezt a feladatot. Világossá vált, hogy itt persze nem a szaloncukor volt igazán fontos az embereknek, hanem az, hogy törődnek velük, sokszor nem is magára a tárgyra volt szükségük, hanem arra az érzésre, hogy valaki odafigyel rájuk, s nincsenek egyedül. Ahogy ebbe belecsöppentem, jöttek a

kérések – Erdélyben főleg gyógyszereket kértek –, én először csak partizán módon, Szegeden szerveztem embereket, akik részt vettek ebben a munkában. Közben egy áttelepült barátom révén Budapesten megismerkedtem a *Határidőnapló* és a későbbi Transcar körével, és már velük működtem együtt a folyamatossá váló utazásokban, szállításban...

Az erről szóló narratívával az a gond, hogy az ember nehezen tud úgy mesélni, hogy közben ne mitologizálódjon a történet. Hogy ne olyan pasasnak tűnjek föl, aki hétköznap ott ül Szegeden az egyetemi könyvtárban, péntek este elindul a Balt Orienttel, és Indiana Jonesként keddre visszatér... Ez egy, a mostani pozícióból megkonstruált szerep. Fogalmam se volt, hogy mit miért csinálók: vonzott a kihívás. Egyébként minden vizsgaidőszak elejéből és végéből lecsíptem egy hetet, és stoppal csavarogtam Romániában, Kelet-Európában. Ezeket az élményeket föl lehet fűzni úgy, mint egy változatos hőstörténetet, de én nem tekintem annak. Viszont amikor a korombeli barátaimmal beszélgetünk ezekről az időkről, nagyon sok esetben azt látom, hogy ez az egész már mitizálódik. Nem létező történeteket hallok magamról, pontosabban olyanokat, amikről ma úgy gondolom, hogy nem eshettek meg. Olyan dolgokat éltem át, amiket akkor föl sem fogtam. Robogó vonatról beugrani egy kukoricásba, vagy a két ország határán zsákszámra dobálni ki a könyveket – tudom ugyan, hogy megtörténtek, de nem tudom elhinni, hogy velem. Ezért aztán jobb, ha az ember nem is beszél ezekről a dolgokról, sem a diákok előtt, sem baráti körben. Most is csak azért kezdek el erről beszélni, hogy érzékeld, honnan alakulhat ki az ember terepismerete: onnan, hogy sok esetben meg kellett várnom, hogy a papok összeírják, milyen gyógyszerekre van szükség, vagy nekem kellett bizonyos ügyeket kibogoznom, vagy híreket szereznem a *Szabad Európa Rádió*nak, olyanoknak, akik az *Erdélyi Hírügynökség*nek dolgoztak, bizonyos ügyekről, s akkor napokat töltöttem egy városban, miközben be kellett tartani bizonyos szabályokat. Tudtam, hogy nem szabad csajoznom – nem is nagyon tudtam –, hogy lehetőleg romániai ruhában kell folyamatosan kószálni, hogy egy helyen két éjszaka nem alszunk, hogy telefont lehetőleg nem használunk, ha igen, nem mondjuk be a saját nevünket, tudtam, hogy jobb éjszakai vonattal utazni, mint nappalival, hogy nem árt románok között elkeveredni és így tovább. S mindez fölhalmozott egy hihetetlen élményanyagot, nemcsak terep-, hanem emberismeretet is. Megtanulod, hogy Bukarestben nem nézel a másik ember szemébe. Erdélyben lehet szemkontaktust keresni, Bukarestben ez már gyanús. Megtanulod a viselkedési mintákat, amelyek mások, tegyük föl, Moldvában, egy szlávos világban, és mások Curtea de Argeşben – s erre magad jössz rá. Az is benne van a pakliban, hogy lehetőleg kerülöd a magyar elit tagjait, mert így kisebb a lebukás veszélye, s a hozzájuk küldött könyveket, leveleket stb. is közvetítőkön keresztül adod át. Amíg ez megtörténik, megint várni kell. És közben beszélgetsz sok-sok egyszerű emberrel, akik gyakran nem is tudják, hogy magyarországi vagy.

Bárdi Nándor történész (Laskod, 1962), 1980-ban végez a szegedi Kiss Ferenc Erdészeti Szakközépiskolában, majd 1987-ben a JATE történelem – Kelet-Európa története a 19–20. században szakon. Közben a *Gondolat-Jel*, majd az *Aetas* szerkesztője. 1989 februárjában szerel le a kötelező katonai szolgálatból és az OSZK-ban lesz referens a Különgyűjteményi Főosztályon. 1991–1996 között a JATE Új- és Legújabbkori Történeti Tanszékének tanársegéde, majd a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetének munkatársa. Az alapítvány 2007-es megszűntetése után az MTA Kisebbségkutató Intézetben helyezkedik el. Ma is ott dolgozik (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet). Közben tanárként nemzetiség-történeti és Erdély 20. századi históriájával foglalkozó kurzusokat tart Szegeden, Budapesten és Kolozsvárt.

Kutatóként alapkérdése, hogy a kisebbségi elitek hogyan konstruálják meg saját társadalmukat, azt a közeget, amely képviselőinek gondolják el magukat. Azokat a kulturális kódokat keresi, amelyekkel a kisebbségi magyar közösségek működése értelmezhető. Szűkebb kutatási területe a két világháború közti romániai magyarság története.

Szakértőként nem a magyarságpolitikai közbeszédrel, hanem konfliktusokkal és technikákkal foglalkozik: támogatáspolitikai, a magyar–magyar viszony. Az adatbank.ro internetes oldal tartalomfejlesztője, a *Múltunk* és a *Források a romániai magyar kisebbség történetéhez* könyvsorozatokat, a *Magyar Kisebbség* című folyóirat szerkesztője. Több mint száz tudományos publikáció szerzője.

Önálló kötetei: *Tény és való. A határon túli magyarság és a budapesti kormányzatok kapcsolattörténete*, Kalligram, Pozsony, 2004; *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*, Pro-Print, Csíkszereda, 2013.

Jelenleg a romániai magyar kisebbség két világháború közti eseménytörténetét feldolgozó adatbázis építésén dolgozik.

FTG: „Történész vagyok, nem pszichológus” – szoktad mondani, amikor megoldhatatlan lélektani problémákkal nyaggatnak. Úgy látom, az érdeklődésed sokkal inkább szociológiai jellegű volt. S talán nem csak Romániában gyűjtöttél tapasztalatokat.

BN: Romániában az volt nagyon fontos számomra, hogy ott minden másképpen jelent meg – az államszocializmus beavatkozása is, amit másképpen irányítottak –, mint Magyarországon. Sokkal szembeötlőbbek, durvábbak voltak a jelenségek. Mint ahogyan a Szovjetunióban is, csak másként. Többször jelentkeztem építőtáborba, így többek között 1983-ban egy hónapig Odesszában dolgoztam egy konzervgyár ládaüzemében, s akkor láthattam, hogy a Szovjetunió milyen sokrétű világ. Jártam a városközeli Chernomorkán a kolostorban, ahol olyan óhitű szerzetesekkel találkozhattam, akik Szibériából jöttek és fölfelé igyekeztek, Szentpétervárra, gyalog. Az Úr útjai kifürkész-

hetetlenek, s jó, hogy egyáltalán találkozhattam ott ilyen emberekkel. Vagy épp moldvai román szerzetesekkel, akik magyarként a legnagyobb szeretettel fogadtak, és azzal dicsekedtek az apátnak, hogy reformátusokat, olyanokat, mint én, egyébként is ismernek. De ugyanebben a világban találkoztam olyan emberrel is, aki végigharcolta a második világháborút – a művezetőm –, s amikor meghallotta, hogy apám Szibériában volt, egyszerűen csak fasisztának hívott engem, és napokig nem is nagyon állt szóba velem. Ott derült ki számomra, hogy egy negyvenfős műhelyben a munkásnők több mint 70%-a túl van már egy-két abortuszon. Láttam olyan temetőt, ahol egyetlen fa sem volt, részt vettem olyan temetésen, ahol nem szolgált pap, csak a rézfúvósok fújták a hőségben a „Hej, te bunkóciska, te drágá”-t. Pap nélküli temetést addig el se tudtam képzelni. Elutaztam Batumiba, ami teljesen olyan volt számomra, mint amilyennek Kubát elképzeltem: sok nyugati roncsautó közlekedett az utcán – a tengerészek hozhatták be őket. Egy tudományos kommunizmus szakot végzett ember, akit egyébként Max Weber érdekelt, kalauzolt ezekben a világokban, még Odesszában is, ahol nem voltak akkor kocsmák, csak fagyizók, és a bennfentesek illegális kártyabarlangokat látogathattak. Inni is általában a gépszereleőkkel, a vodkaboltok közelében ittam az utcán.

Ha nem éltük volna át, azt gondolhatnánk, hogy a diktatórikus viszonyok között a legnehezebb mozogni. Én akkor utaztam és tapasztaltam a legtöbbet.

FTG: Tehát te először nem is a magyar kisebbségekkel akartál foglalkozni, hanem egyszerűen történész akartál lenni, ami talán az otthon megismert történelmi legendáriumnak is lehet a következménye. A határon túli magyarokkal szolidaritási alapon kerültél kapcsolatba, a közvetlen segítségnyújtás folyamán, s legfeljebb csak követte ezt szakmai érdeklődésed véglegesülése. Történelem, Kelet-Európa mint szomszédság, közvetlenül megtapasztalható közeg, és utána a szolidaritási akciókon keresztül maga a kisebbségtörténet.

BN: Itt nagyon fontos, bár kitérőnek látszik, hogy ezt a fajta mobilitási pályát Balog Iván tudományosan is próbálta feldolgozni. Van a szegedi ifjúsági mozgalmakról egy tanulmánya, amelyben azt írja, hogy az elsőgenerációs értelmiségieknek vidéken ez volt a mobilitási pályájuk, így kerülhettek bele a budapesti elitbe: a határon túli eliten és ezeken a küldetésstudatokon keresztül.* Nagyon tetszetős elmélet. Az én esetemben csak egy probléma van vele: én nem kerültem bele az erdélyi elitbe, hiszen eleve elkerültem. Sőt a budapesti elitbe sem kerültem bele. Ügyek izgattak, sodródtam az egyik munkából a másik munkába, a munkahelyemen és a könyvtárban (OSZK

* BALOG Iván: Egyetemi hallgatói mozgalmak Szegeden a nyolcvanas években, In: GÁBOR Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*, JATE, Szeged, 1993, <<http://www.hallgatoimozgalom.hu/posts/783-balog-ivan-egyetemi-hallgatoi-mozgalmak-szegeden-a>> (letöltve: 2014. 01. 24.).

- Országos Széchényi Könyvtár) töltöttem az időm javát. Ráadásul egy Budapest melletti faluba költöztünk ki, így társasági életem is leszűkült. Itt is idegen vagyok, csak megfigyelő, ez persze nem azt jelenti, hogy tagadnám a megszólalási felelősségemet különböző szakmai és identitáspolitikai kérdésekben, hanem azt, hogy a polgári, nagyvárosi világ valószínűleg csak a gyerekeimnek lesz magától értetődő hálózat. Iván elméleti konstrukciója az elsőgenerációs értelmiségiek mobilitási pályájáról, tranzitjáról igen tetszetős, csak nem igaz. Nem is tudok megnevezni senkit, akinek pályájára érvényes volna ez a modell. Szerintem közülünk mindenki - Bellavics István, Takács József, Tomka Béla és még sorolhatnék neveket - a maga teljesítményei révén jutott el oda, ahová jutott.

FTG: *Az egyik tanulmányodról - Mi van az erdélyi hátizsákban?, megjelent a Valóság 1992-es évfolyamában - úgy vélem, s le is írtam, hogy korosztályunk korai Erdély-élményének legjobb összefoglalása. Nem vetted föl egyik kötetedbe sem. Miért?*

BN: Ez az írás azért meg fog jelenni egy kötetben, amelynek az a címe, hogy *Álságos állítások a magyar etnopolitikában*. Ott minden egyes régi íráshoz lesz egy kommentár. Ma már ezeket a dolgokat is másképpen látom, természetesen. Ez a szöveg 1992-ben íródott, és most 2014 januárjában vagyunk. A '80-as évek második felében erkölcsi nyomások és akkor morális döntésnek gondolt lépések határozták meg az életemet. Ilyen morális döntés volt az, hogy nem szimulálok, hanem bevonulok katonának - '87 augusztusától '89 februárjáig, mert egyetem előtt a vakbélműtetem miatt nem voltam katoná -, így aztán kimaradtam éppen a rendszerváltást előkészítő két évből. Ha egy szakmunkásnak át kell esnie ezen a szocializáción, én, aki diplomás lettem és megúszom a kapcsolataim révén, hogyan beszélhetek érvényesen társadalmi problémákról, kivételezettként? Ez ugyanaz volt, mint amikor azt éreztem, hogy egy külső pont megköveteli tőlem, hogy segítsék embereken, és szinte belebetegedtem abba, ha például Nagybányára vagy Marosvásárhelyre nem jutott el időben az orvosi eszköz, cérna, gyógyszer. Ez nemcsak '89-ig tartott, hanem egészen '95-ig, s ez a Transcar egyesületen keresztül meghatározta a tevékenységemet. Miközben Szegeden tanítottam, heti egy-két napot segély-, könyvadomány-szervezéssel foglalkoztam. Elszórtam az időmet. Ma azt gondolom, hogy ez tévedés volt. Teljes kudarc. Most is hitegethetem magam, hogy igen, én vagyok az az ember, aki ha leszáll Gyergyószentmiklóson a vonatról, kapásból tudja, hogy hol a vécé, pedig évek óta nem járt ott, vagy hogy jól ismerem a fényhatásokat Nagybánya különböző terein, és ezzel fiatal művészettörténész lányokat bódíthatok... Ma mégis úgy gondolom, hogy sokkal hasznosabb lett volna, ha nyelveket tanulok, szakirodalmat olvasok, időben megírom a doktorimat stb.

Az Erdélybe járás oka döntően az volt, hogy nem tudtam nemet mondani ezekre a kihívásokra, amelyeket az előbb már értékeltem... De ugyanakkor ez

teremti meg azt a látószöveget, hogy miközben egyszerre dekonstruálni akarom azokat az ideologikus elemeket, amiket Erdélyben hallok meg látok, közben benne is vagyok abban a világban, mert azt gondolom, hogy sok információval rendelkezem. Sok partikularitást ismerek, sokszor átéltem a nemzetiesítés, az örökségesítés, a határtalanítás társadalomszervező, akár a személyt megerősítő, azonosságképző erejét. Ami persze konstrukció, de működik. Ezért izgat a funkcionalitás a jelenségek értelmezésében a dekonstruálás helyett. Például szeretjük az édesanyánkat, és persze ez is egy társadalmi jelenség/konstrukció, de nem az a fontosabb, hogy ez mikor, miként is működik?

FTG: *Hozzáadott ehhez még valamit a katonavilág is, ha jól emlékszem arra, amit erről egyszer mondtál.*

BN: Azt terveztem, hogy a katonaságot mint szocializációs történetet meg fogom írni, mert valakinek meg kell írnia. 1987 nyarán végeztem az egyetemen, augusztusban elvittek katonának. Kalocsára kerültem, ahol ellenőrizték a levelezésem – akkor ez nekem eszembe se jutott –, közben én azt gondoltam, hogy szöveggyűjteményeket, forráskiadványokat még a katonaság alatt is össze tudok állítani, ráadásul elkezdtem írni a naplószerű feljegyzéseket a napi történésekről. Volt a kalocsai laktanyában egy politikai tiszt, aki kiszúrt, hogy érdekes előadásokat tudnék tartani. S mivel ott csupa *rigó* volt – olyan tisztak, akik az egyetem után kerültek be a hadseregbe, ahol *altisztekké* képezték ki őket harckocsizó egységekhez –, megszavazták, hogy tényleg tartsak előadásokat: sztálinizmus, hrucsovizmus, '56 stb. S ezekről persze informálishan is sokat beszéltem, ez mindenkit érdekelt akkoriban. '87 őszén – így visszatekintve – ez elég meredek dolog volt. Tartottam előadásokat, aztán egyre több tiszt is érdeklődni kezdett, egyre több nyilvános vagy nem nyilvános beszélgetés zajlott le ezekről a kérdésekről. Míg aztán 1987. november 11-én – pénteki nap volt, ha jól emlékszem – jött egy nyílt parancs, amelynek értelmében honvédként – tehát gyakorlatilag bizonyos értelemben lefokozva – azonnal Tatára helyeztek át.

FTG: *Előtte tiszthelyettes-hallgató voltál tehát?*

BN: Igen, tiszthelyettes-hallgató. Tatán egy híradós zászlóaljhoz küldtek át. Közben kiderült, hogy ott valami papírok hiányoznak, és visszaküldtek Kalocsára. Ekkor Tabajdi Csaba segítségét kértem. Ő akkor már ismert engem, de azt mondta, nem tud segíteni, merthogy ez az elhárítás vagy a katonai elhárítás ügye.

FTG: *Honnan ismerhetted – még csak a diákfolyóiratokban publikáló egyetemistaként – Tabajdit? Ő akkor az MSZMP KB külügyi osztályának fontos funkcionáriusa volt.*

BN: Ez a történet évekkal korábbra megy vissza. Az egyetemen az 1985-ös pártkongresszus előtt aláírásokat gyűjtöttünk annak érdekében, hogy ott

nyilvánosan is foglalkozzanak a határon túli magyarok helyzetével. Valószínűleg Tabajdi lejött előadást tartani a szegedi egyetemre, s azon mi, Kelet-Európa szakosok is ott voltunk; korábban aláírásokat is gyűjtöttünk, felszólítottuk az aktuális pártkongresszust, hogy külön, nyilvánosan foglalkozzon a határon túli magyarok helyzetével. Valószínűleg ez volt az oka, hogy Tabajdi leutazott Szegedre előadást tartani, talán a helyi pártszervezet hívta meg egy nyilvános előadásra, erre már nem emlékszem. Elkezdett beszélni, a kor szintjén, a megkésett román nemzetfejlődésről, a román nacionalizmusról. Én kapásból nacionálkommunistának kódoltam. Mi - néhány történelem szakos diák, akik intenzívebben foglalkoztunk közép-európai kérdésekkel - akkor már azon az állásponton voltunk, hogy a szocializmus keretei között nem lehet kezelni a kisebbségi kérdést. Tehát Tabajdi mint posztkommunista nacionalista jelent meg a szemünkben, s kiborítottuk a bilit, hogy közben mi történik a határon, hogyan működnek együtt a román és a magyar elvtársak, hogy lényegében semmit sem tesznek, csak suttogó propagandát folytatnak a saját legitimálásuk érdekében. Hogy mi történt utána, azt pontosan nem lehet tudni - valószínű, hogy Tabajdi beszélt a dékánnal, és megkérdezte, hogy kik is vagyunk mi... A dékán Mikola Tibor volt - finnugrista, jó szándékú ember -, a saját elmondása szerint a maga módján védett minket. De Tabajditól függetlenül az, hogy egy MSZMP KB vezető munkatárs kiakadt miattunk, számára azt jelentette, hogy figyelmeztetnie kell: nagyon vigyázzunk magunkra, mert kellemetlen következmények várhatók. Amikor a szakdolgozatom megírása érdekében egy évet halasztottam az egyetemen, nem is kaptam munkát Szegeden, ezt a dékán is és az egyetemi könyvtárból is megüzenték. Akkor Gábor Kálmán segített nekem, a szociológia tanszéken: paradox módon az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete különböző vizsgálataiban vettem részt, kérdezőbiztosként jártam az országot. Akkoriban Kálmán körül volt már egy szociológia iránt fogékony társaság, többek között Váradi Mónika, Imre Anna, Lantos Gabi, Sági Matild, Pálnik László és Balog Iván tartozott ide. Szociológia szak nem volt, de a kérdezőbiztosi munkában, a nyári táborokban korábban is részt vettem. Később magam elmentem Kemsére, ahol a harmincas években a híres falukutató táborozásokat tartották, írtam Kemséről, a dorozsmai cigánytelepről, a Csongrád megyei falusi szegénynyegyedekről...

Visszatérve Tabajdihoz: úgy éltem meg ezt a történetet, hogy Tabajdi föl dobott a dékánál. Eltelt talán egy év, s egyszer a szegedi Fáklya mozi melletti presszóban megláttam, hogy ott ül valakivel egy asztalnál. Lehet, hogy előtte már ittam, mindenesetre összeszedtem a bátorságomat, odamentem hozzá, és megkérdeztem, megismer-e. Megismert. Megkérdeztem, hogy miért kellett engem följelentenie. Nem szakmai, politikai vitáról van szó? Ez a demokrata viselkedés? S ebből aztán nagyon komoly vita kerekedett, ő végig arra hivatkozott, hogy a Közgázon mennyire moderáltabban csinálják

ezt a diákok, s hogy mi az, amit ő elmondhat a nyilvánosság előtt, mi az, amit nem... Az mindenesetre kiderült, hogy ez az ember komolyan gondolja, amit mond. Attól kezdve, bár néhány erdélyi ügyben, menekültügyekben eljuttattam hozzá Romániából csempészett anyagokat, a pártvezetésnek írt leveleket, Tabajdival személyesen nem találkoztam. Amikor a katonaságnál megtörtént, amiről beszéltem, akkor kerestem meg. Aztán úgy gondoltam, hogy ez a fickó nem viszi vásárra értem a bőrét. Miért is tette volna? Majd '89-ben ő keresett meg azzal, hogy vegyek részt a Nemzeti és Etnikai Kollégium munkájában, és a kollégium átalakítása után félállásban néhány hónapig a titkárságnak is dolgoztam. De én se találtam ott a helyem, ők se adtak igazán feladatot. Így elváltunk. Ettől függetlenül Tabajdit nagyra becsülöm, és a szakmai elkötelezettségét is hitelesnek gondolom. Ráadásul ő folyamatosan igényelte is a kritikát, hatalomban lévő politikusként is, és ezzel nagyon le lehet venni a lábáról a magamfajta szakmai igazságokat keresőket.

A lényeg: 1987 novemberében átkerültem Tatára, egy olyan egységhez, amelynek az volt a beceneve, hogy *kisfutkosó*. (Biztosan van, aki nem emlékszik rá vagy nem hallott róla: a katonai börtönt emlegette futkosóként a *szakmai* folklór.) Jellemző volt az ottani állapotokra, hogy nem működtek a vécék, vagy hogy ahol én aludtam, ott műanyag zsákokkal volt az ablak pótolva. Huszonnyolcan voltunk egy szobában, s majdnem a fele cigány, sok bányász származású volt, és azt hiszem, voltak börtönviseltek is. Nem is tudom, miként sorozták be őket...

FTG: *Legalábbis hogyan lehettek híradósok.*

BN: A híradósok nagy része nem telefonált vagy szerelt, hanem a kábeleket kellett húzniuk. Úgy tekintettek rájuk, mint a – döntően harckocsizó – laktanya söpredékére.

FTG: *Volt személyi lapod, amit láthattál később?*

BN: A mai napig nem tudok semmit, tehát az ÁBTL-ből kapott papírjaimban sem szerepel semmi. Tatán nem közölték velem, hogy miért vittek oda.

FTG: *De az előjáróid nyilván tudták.*

BN: Tudták. Később találkoztam az egyik kalocsai tiszttel, aki elmondta, hogy a leveleimet is nézik, egyáltalán vigyázzak magamra, mert folyamatosan figyelnek, már az egyetem kezdete óta. Még azt az egyetemi oktatót is megnevezte, aki a pártbizottság részéről *érdekelt* volt a dologban. Az előzményekről ez a tiszt sem tudott semmi pontosat, szerinte is valószínű volt, hogy az elhárítás keze van a dologban.

Tatán ezek a vagány pasasok, melós srácok egyrészt különös jelenségnek találtak: idősebb, egyetemet végzett honvéd; azt is mindenki tudta, hogy politikai okokból vittek oda. Nem tudom, hogyan terjedt ez el, de napokon belül

világos volt mindenki számára. Az volt a kérdés, hogy takarítok-e vagy nem, azazhogy ott, a kopaszok – az első időszakos, fél éven belül bevonult katonák – között ugyanolyan kopaszként bánik-e majd velem az ordibáló, hat elemit végzett öreg szobafőnök cigánygyerek, vagy nem. Amellett döntöttem, hogy én is takarítok, beállok a kopaszok közé, s ez nekik rokonszenves volt. S még valami miatt sajátos volt a helyzetem: volt budapesti lakásom. Ugyanis a szüleim szerint szabados életmódot folytattam Szegeden...

FTG: *Nem kétlem, hogy így volt...*

BN: ... és így többé-kevésbé magamat kellett eltartanom. Ez korrekt dolog volt a részükről – ha kértem volna, biztosan több pénzt kaptam volna otthonról.

Itt azonban kitérőt kell tennem. Amikor az egyetemet elvégeztem, világossá tették számomra, hogy Szegeden nem kaphatok állást. Már 1986-ban sem kaphattam, erről már volt szó, ugyanazok üzengettek egy évvel korábban is, amikor évet halasztottam, amire azért volt szükség, mert a '30-as években megjelent, közép-európai kitekintésű *Apolló* folyóiratról írtam a szakdolgozatomat. Éreztem, hogy kevés hozzá az olvasottságom, meg kell ismernem a két világháború közötti magyar nyelvű Közép-Európa-irodalmat. Ez így elég nagyképpen hangzik, de tényleg sok mindent elolvastam. Ez a dolgozat egy pozitívista munka, nincs tudományos értéke, de arra jó volt, hogy megismerjem a kontextusokat. Kerényi Károlytól Németh Lászlón keresztül Szabó Dezsőig akkor olvastam el, amit ebben a kérdésben írtak.

FTG: *Most én teszek kitérőt. Történelem–Kelet-Európa szakos voltál. A Kelet-Európa-problematikával való foglalkozás, esetleg a szovjet blokkba tartozó országok iránti szolidaritás része volt a politikai bűneidnek? Egyáltalán: a romániai magyarság kérdéseivel foglalkoztál vagy pedig a szovjetek megszállta övezet problémáival? Ha jól értem, kimondottan a magyar Közép-Európa-irodalmat tanulmányoztad ekkor, nem általában a területre vonatkozó szövegeket.*

BN: Igen, de korábban mi hoztuk létre Bellavics Istvánval és másokkal a *Doktárat* Szegeden, Géczi Alajos, későbbi MSZP-s parlamenti képviselő segítségével. Még előtte repülő egyetemeket szerveztünk, ezeket még a pozsonyi diákok, Öllös László és Tóth Karcsi indították el 1980-ban, amikor Szegeden voltak részképzésen. Az ötletet a prágai ellenzéki mozgalmakból és Duray Miklóstól hozták, később a szintén szlovákiai Molnár Imre szervezte, közvetített a demokratikus ellenzék és a szegedi egyetemisták között. Azután nélkülük is működtettünk repülő egyetemeket.

Egy újabb vonal, hogy a tudományos szocializmus tanszéken volt két tanár, Nagy Balázs, radikális liberoanarchista személyiség, meghalt már, és Géczi Alajos, aki jóval óvatosabb figura, de ő volt az, aki megengedte nekünk, azt hiszem, szekrényvásárlással lepapírozva, hogy szamizdatokat vásároljunk, fordításokat, féllégális szakmai anyagokat készíttethessünk annak ér-

dekében, hogy az egyik teremben ezekből az anyagokból az egyetemistáknak olvasószobát tartunk fent. Azt hiszem, ez volt az első olyan hely Magyarországon, ahol nyilvánosan lehetett olvasni egyébként titkos fordításokat, például az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetéből hozott dokumentumokat vagy az összes *számozott könyvet* – a pártközpont belső terjesztésű sorozatának darabjait, és minden, Pesten különböző helyeken beszerezhető szamizdatot. Ezeket mind hozzáférhetővé tettük, és magunk is gyűjtöttünk különböző anyagokat.

FTG: *Furcsa. Voltak személyekhez kötődő botrányok, bosszúk, ezek közé tartozik az is, hogy téged áttesznek Tatára. Az egész „rendszer” viszont hagyták működni.*

BN: Ugyanis a *Doktár* hivatalos keretben működött. Később, amikor Magyarországon bejegyezték a Soros Alapítványt, még egy fénymásológépet is sikerült szerezniük. A szakmai diákelit részt vett a közéletben, például mi hoztuk létre először a hallgatói képviselői rendszert, s ebből a csoportból nőtt ki aztán Pikó András és Szilasi László, akik később diáksztrájkot is szerveztek, amikor én éppen katona voltam. De volt ott még más is. A '80-as évek elejétől a *Gondolat-Jel*, a Szíjj Feri, Hévízi Ottó, Kokas Károly és mások, végül Galamb Gyuri által szerkesztett diákfolyóirat szinte egyszerre volt nyilvános – stencilezett – KISZ-folyóirat és – tartalmát tekintve – szamizdatlap. Hiszen olyan írásokat is közölt, amelyeket aztán a szamizdat *Beszélő* átvett! Ott jelent meg először például Szörényi László *Delfinológiája*. Ez érzékeltetheti a szegedi közeget, vagy az is, hogy a párttitkár lánya ugyanúgy eljárt a repülő egyetemre, mint a többiek, csak otthon nem beszélt róla. Vagy az, hogy amikor szükség volt rá, Keserű Bálint és Balázs Mihály, a bölcsészkar pártvezetői kiálltak mellettünk.

A *Gondolat-Jel*, a diáksztrájk, a repülő egyetem, a tudományos diákkörre meghívott, Pesten nem tanító vagy periferizált kutatók előadássorozata, a *Doktár*... majd 1985-től megjelent az *Aetas* is, amelyet Koszta Lászlóval és Bellavics Istvánnal hoztunk létre mint a fiatal történészek folyóiratát. A katonaság miatt én aztán nem vettem részt a szerkesztésben. Később pedig azt a ma már – belátom – zsákutcás álláspontot képviseltem, hogy saját nemzedéki orgánumunk legyen, a saját magunk szakmai szocializációs közege, ne adjunk teret a *befutott pestiek*nek. Így ki is sodródtam a szerkesztőségéből, aztán Deák Ági kézbe vette a dolgokat, és az ő józanságával komoly fórummá tette az *Aetast* – s közben megmaradt a dolog szegedisége is.

Visszatérve a katonasághoz: nyilvánvaló volt tehát, hogy Szegeden nem lesz munkám. Az egyik barátomnak akkor halt meg az édesapja, s maradt utána egy budapesti önkormányzati lakás, amit el akartak adni kétszázezer forintért, mármint illegálisan a bérleti jogot... S kiderült, hogy a szüleim azt a pénzt, amit az egyetemi éveim alatt nekem adtak volna, folyamatosan ifjúsági takarékbetétbe rakták, s ebből az összegből gond nélkül megvehettem

a lakást. Az alakulatnál tehát már nem egy szabolcsi fiú voltam, nem is egy szegedi értelmiségi, hanem egy csávó a Józsefvárosból. Az, hogy a Baross utca 124-ből jövök – noha alig fél éve volt meg a lakás –, komoly pozíciót jelentett ezek között az emberek között; tudták, mi az, hogy Kulich Gyula tér, Diószegi Sámuel, Lujza utca stb. Amit én egyébként sokkal később tanultam meg. Ez adta a másik belépőmet, a *bűntett* mellett. S a harmadik fontos dolog: rájöttem, hogy ezeknek az embereknek szociális segélyeket lehet kérni. Az igénylő leveleket én írtam meg.

FTG: *Hová?*

BN: Ezeket a leveleket a politikai tiszteteknek kellett leadni. Észrevettem egy brosúrában, hogy segély igényelhető, ha valakinek gyereke születik – friss apák is voltak az alakulatban –, ha a feleség veszélyeztetett terhes, akkor pedig a katona férj több kimenőt kérhet. Rémlík, mintha abban is tudtam volna segíteni valakinek, hogy leszereljék.

FTG: *Nem hivatalos szakszervezet voltál... Megjegyzendő különben, mert aki nem élte át azt a kort, nem tudhatja: maga a politikai tiszt is kvázi szakszervezeti szerepet töltött be, noha a megnevezése alapján akár ideológiai titkárnak is képzelhetnénk.*

BN: S hogy a végére érjek ennek a körnek, még szerelmes leveleket is írtam, megrendelésre. Azt hiszem, akkor figyelhetett föl rám valaki a hadtestparancsnokságon. Az egyik sorállományú, aki protekciós volt, s ott dolgozott a repülőfőnök mellett, pedig a bal keze mutatóujjának a vége hiányzott, tehát a ceruzát sem nagyon tudta megfogni, föl vitt maga mellé segédírónoknak a parancsnokságra, hogy legyen, aki elvégezze a munkát. Lehet, hogy ez véletlen volt, de nem tartom valószínűnek, bár iratokat erről sem láttam; később kiderült, hogy a politikai tisztetek, elhárítótisztetek itt is tudtak rólam. Napközben a hadtestparancsnokságon voltam, írónkként a repülőfőnök mellett, ahol nyugodtan olvashattam, elvégeztem a munkámat, és békén hagytak. Sokat voltam gyakorlaton is, mindenhová vittek gépelni, térképeket rajzolni. Állandó kimenőm volt a laktanyából, minden hétvégén hazamehettem. Volt úgy, hogy Szegeden diáktüntetést szerveztek – épp hétvége volt, s akkor táviratilag visszarendeltek.

A laktanyai életről tudnék szenvedéstörténetként mesélni, de anekdotafüzetért is adhatnék. Akkoriban minden lényeges dolgot följegyeztem, amit lehetett, lefotóztattam. Egyszer még őrségbe is kértem magamat – oda egyébként sosem küldtek, ez eleve kiváltság volt... –, hogy kipróbálhassam, milyen is az, s akkor láttam, hogyan viselkednek ott a szabolcsi fiúk, s miben különböznek ebben a helyzetben a dunántúliaktól. Rengeteg emberrel elmondattam az élettörténetét, faltam az új ismereteket. Közben nem személyekről, hanem helyzetekről, meglátásokról vagy csak abszurd eseményekről folyamatosan feljegyzéseket, naplót írtam. Nem tudom, hogy ezekről ki tudott, ki nem, én

senkinek nem beszéltem erről, még a barátnőmnek sem. Egy ponton azonban úgy éreztem, hogy ezt valakivel meg kell beszélnem, s valami azt súgta, hogy nincs biztonságban nálam a cucc. Az egész anyagot elküldtem egy pesti szociológusnak. Nem tudtam, hogy ő már akkor beteg volt, rövidesen meg is halt. Az anyagaimat nem kapta meg. Az egész iratcsomó eltűnt, a lakatnyai szocializációtörténet elveszett a postán (?) – miközben részben ennek megírása érdekében döntöttem úgy, hogy nem bújok ki a katonaság alól –, s leszerelés után nem tudtam újraírni.

Így *vészelttem át* a katonaságot, 1989 februárjában szereltem le. Békés Csaba szerzett akkor állást az OSZK Zárolt Kiadványok Tárában, amely nevével elmentésben a könyvtári nyilvánosság egyik *központja* volt. Ekkor már szabadon lehetett kutatni. A cél a korábbi zárolt vagy zároltként kezelendő anyag összegyűjtése és a jövőnek való megőrzése volt, működött egy interjútar is Hanák Gábor vezetésével, amely oral history-anyagokat vett videóra. Egy évig dolgoztam ott, majd az 1990-es választások után, amikor Raffay Ernő államtitkár lett az Antall-kormányban, s a szegedi egyetemen megürült a helye, A. Sajti Enikő odahívott az Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszékre, tanársegédnek. Az 1995-ös, a Bokros-csomagból következő leépítés idején belekeveredtem egy tanszéki alkuba: minden tanszéknek le kellett építenie egy embert, s Kristó Gyula a Középkori Magyar Történeti Tanszékről elérte azt, hogy a mi tanszékünkről két embert küldjenek el, az övéről pedig senkit.

FTG: *Ez a jó főnök, nem?*

BN: Nem. Szegeden ilyen hatalmi pozíciók voltak. A. Sajti Enikő, a tanszékvezető nem állhatott ellen, másrészt közel sem lehetett abban biztos, hogy valaha is doktorálni fogok és nem zsákutcába futott velem. A tanszéki értekezleten előbb megszavazták, hogy Lagzi István mellett Eördögh István legyen a másik távozó, aki *ejtőernyősként* érkezett nem sokkal korábban a Vatikánból. Aztán a tanszékvezető úgy döntött, hogy mégiscsak én legyek, aki röppül. Azzal a megoldással, hogy Kristóhoz járhatok PhD-képzésre. Ugyanis a '90-es évek elején elkövettem azt a hibát, hogy nem szereztem meg a hagyományos kisdoktori fokozatot, ugyanis akkor is forrásfeltárással foglalkoztam Székelyudvarhelyen és másutt, illetve mindenféle erdélyi akcióban vettem részt. Irásgörccsöm is volt '92-ig, amit Dénes Iván Zoltán oldott föl. Az ő készítésére szedtem össze magam és írtam meg a *Mi van az erdélyi hátizsákban?* című tanulmányt, amit emlegettél.

Az egyetemen '95-től kezdve másfél vagy két éven keresztül be kellett járnom Kristó óráira – noha az előzetes megbeszéléseken erről nem volt szó –, s a szemináriumokra, ahol illett hozzá is szólnom a tárgyhöz, bár nemigen voltam jártas a középkorászok dolgaiban...

FTG: *Hogyan ért véget a szegedi korszak?*

BN: Volt korábbról valamilyen kapcsolatom a Magyarországgal – Romics Ignác megvette az intézet számára a szakdolgozatomat. Ő arra inspirált, hogy tanuljak románul, foglalkozzam a romániai magyar kisebbséggel, ez egy szabad terep, sok elvégzendő feladattal. Ott ismerkedtem meg Dippold Péterrel, az intézet könyvtárának vezetőjével, aki még az OSZK-ban, 1990 körül bevont különböző bibliográfiai munkákba. (Neki köszönhetem, hogy bibliográfiai adatgyűjtés során pénzért [!] végigolvashattam a Magyar Kisebbség 20 évfolyamát!) Az egyetemen a legnagyobb teljesítményem ekkoriban a Köztes-Európa Térképgyűjtemény adatgyűjtése volt. Ide bedolgoztam Pándi Lajosnak, két vagy három éven át folyamatosan hordtam neki Budapestről a fénymásolatokat, eszeveszett módon gyűjtöttem az adatokat a térképekhez. Egyszóval elhanyagoltam a tudományos előmenetelt, a nyelvtanulást, a doktorimnak a megírását, a publikálást.

Amikor a Teleki László Alapítvány létrejött, és berendezkedett ott a Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – 1994–95 körül –, Dippold megkérdezte – s ez nagyon nagy fordulópont volt az életemben –, hogy szerintem mit kellene csinálni, mit szeretnék csinálni... Akkor kitaláltam a kisebbségi címkatasztert, javasoltam egy könyvsorozatot, *Kisebbségi adattár* címmel, és még egyéb dolgokat. Péter mindebben maximálisan támogott. Amikor a tanársegédi állásból végül is távoztam, akkor már a jövedelemem csak a PhD-ösztöndíjra szűkül. Ekkor már megszületett a két gyerekünk is, és alig tudtunk megélni a gyesből, az ösztöndíjből és a *négermunkáim*ből. Közben még azért meg kellett tartanom Szegeden az óráimat – 2 előadás, 2 szeminárium, *Köztes-Európa a két világháború között*, illetve magyar kisebbségek, nemzeti-ségi kérdés témakörben. Ekkor szólt Fejős Zoltán, a TLA Közép-Európai Intézet igazgatója, hogy esetleg volna egy kutatói állás az intézetben. S mikor Granasztói György lett a főigazgató, egy rövid beszélgetés után egyből intézkedett, és felvettek. Nem számítottam friss munkaerőnek, otthonosan mozgottam a Telekiben. Granasztói, aki Kiss Gy. Csabát követte főigazgatóként, nagyvonalú volt, és teljesen rám bízta, hogy milyen kutatásokba, projektbe fogok, sőt biztatott, miközben nagyon is provinciális lehetett az, amit csináltam – az ő perspektívájából.

Az előbb említetteken kívül nagyon sokat köszönhetek Ernszt Árpinnak és Benda Gyulának. Ők hívták föl a figyelmemet arra, hogy mi Vinczével expanziót folytatunk, de nagyon veszélyes, hogy alap kutatások nélkül előrerohanunk. Óriási lehetőséget kaptunk – szűz terepet, hiszen addig vagy irodalomtörténészek foglalkoztak romániai magyar kisebbségtörténettel (például Czine Mihály, Pomogáts Béla, Görömbei András), vagy valamilyen ideológus, közvetlen kisebbségvédelmi cél vezette a szerzőket (Balázs Sándor, Lipcsey Ildikó, Töttössy Magdolna). Ehhez képest én már rég túl voltam *a társadalom mérnöke, a megmondó marslakó* korszakon, és kezdtem érezni, hogy milyen kevés az az ismeret, amellyel operálok. Óriási szerencsém volt szín-

tén a TLA-ban azzal, hogy Fejős és Diószegi László felhívta a figyelmemet a Keleti Akcióra, a két világháború közti támogatási rendszer problémájára. Az utóbbi aztán a különböző kutatási programokon keresztül nagyon komolyan támogatta a munkámat, miközben őt teljesen lekötötte az alapítvány menedzselése, majd a külhoni magyar műemléki program.

FTG: *A '80-as években, s a '90-esek elején is az irodalomközpontúság uralkodott, felületi ismeretek éltek ebben a kérdésben. Mondhatjuk azt, hogy a ti generációtok honosította meg a közvetlen társadalomkutatást, vívta ki a kemény társadalomtudományok tekintélyét, teremtette meg az esélyt alkalmazásukra? Mihez köthető a fordulat a kisebbségeket kutató tudományokban?*

BN: Ebben a kérdésben evolucionista vagyok, szerintem már a '60-as évek végén világos volt például Kósa László számára, hogy miről kellene beszélni. Ő ír is a néprajzi kutatások feladatairól, tudomány és kisebbségi társadalmi valóság kapcsolatáról. Kiss Gy. Csaba, Pomogáts Béla, Für Lajos, Arday Lajos, Joó Rudolf és mások már 1971–73 között kutatták Magyarországot és a szomszédos országok kulturális kapcsolatait. A kutatást az MTA Irodalomtudományi Intézete koordinálta, de a megrendelő az MSZMP KB Agit. Prop. Osztálya volt. Több száz oldalas összefoglalók készültek a szomszédos országok magyarságának kulturális, oktatási, nyelvhasználati helyzetéről. De az sem véletlen, hogy Für Lajos már 1980-ban az írószövetség kutató könyvtárosaként kezdi írni a *Kisebbség és tudomány* című könyvét, amely 1989-ben jelent meg. Ebben a külhoni magyar társadalomtudományi kutatások javát próbálja összefoglalni, hogy magáról a határon túli magyarok helyzetéről is képet adjon. Vagy – egy másik példa – A. Gergely András publikálja a romániai urbanizációról szóló munkáját (*Nemzetiség és urbanizáció Romániában*, 1988). (Majd a további területeken is végigmegy, de azok csak füzetekben jönnek ki, és az egészből körvonalazódik egyfajta antropológiai etnoregionalista megközelítés.) Tehát a társadalomtudományos leírás igénye folyamatosan jelen volt.

FTG: *Mennyiben volt meghatározó ebben a Magyarságkutató Intézet létrejötte?*

BN: Ez is külön historiográfiai tanulmányt érdemelne. A Magyarságkutató létrehozása döntő fordulat a Kádár-korszak plebejus (életszínvonal-központú) nemzetfelfogásának kultúrnemzeti felfogássá való átalakulásában. A népi írók hosszú ideje kérték, hogy állítsanak föl egy, a szomszédországi magyarsággal és a magyar emigrációval foglalkozó intézetet. S mit tesz az aczéli kultúrpolitika? Juhász Gyulára bízta az intézet vezetését, aki nem tagja a népi mozgalomnak, viszont az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója. Ő természetes módon a Közgázról hoz oda embereket, a tehetséges és érdeklődő tanítványait, Bán D. Andrást, Kovács Évát, később jön Fejős Zoltán, aki néprajz szakot végzett, majd fölveszik Balogh Júliát és Németh Zsoltot. S má-

sok is idekerülnek, például a Gorkij könyvtárból Balla Gyula, Joó Rudolf. Itt dolgozik Kiss Gy. Csaba, és ami kulcskérdés: igazgatóhelyettesként Romsics Ignác az igazi vezető, aki akkor írja a Bethlen Istvánról szóló monográfiáját. S számára elvi kérdés, hogy elsősorban olyan emberek kerüljenek az intézetbe, akik érzelmileg nem elkötelezettek, legalábbis nem akarnak politikusként föllépni annak a határon túli magyar kisebbségnek az ügyeiben, amelyből elszármaztak. Molnár Imrének, aki Csehszlovákiából jött (de Magyarországon fejezte be az egyetemet), Fejősnek, Dippoldnak kulcsszerepe volt abban, hogy egyáltalán elindult a határon túli magyarok ügyeinek a dokumentálása, hogy elkezdtek odaáramlani az anyagok. Ernszt Árpád – Varga E. Árpád néven adta ki a könyveit – már a '80-as években nagyon komoly statisztikai munkát végzett, a népszámlálások történeti elemzésében. Dávid Zoltán és Kápolnási Iván munkáját folytatja. Őt is hívták a Magyarságkutatóba, de ő éppen akkor állítja föl az ország első környezetvédelmi szakkönyvtárát. De ne felejtjük el a szociológus Tóth Pál Péter szerepét sem, aki a nyugati emigrációt interjúzza.

Van az intézmény működtetésének egy másik metszete is: a Magyarságkutató valószínűleg az egyik legfontosabb lehallgatott intézmény. Ugyanis Balogh Júlia és Kiss Gy. Csaba révén innen szervezik telefonon az MDF-et (Magyar Demokrata Fórum), másrészt Németh Zsolt révén a Fideszt. Tudjuk, hogy az intézetben három szt-tiszt dolgozott; az aktáikat megnézve azt kell mondanom, hogy valószínűleg nemzeti elköteleződésből csinálták, amit csináltak. Beszámoltak nemzetközi konferenciákról, tudományos összefoglalókat készítettek, szakmai munkát végeztek. Nem láttam ettől a három embertől egyetlen olyan aktát sem, amiben feljelentettek volna valakit, vagy ami kimerülne az általában nem jóindulatú határon túli pletykák közvetítésében.

1989 a nagy bumm éve, 1990-ben megalakulnak a határon túli új intézmények, s egyszerűen elmosás az addigi irodalmárkodást, irodalomközpontúságot. Mindenki empirikus kutatásokkal akar előállni. Az előzmények Romániában a '70-es, '80-as évekre esnek, a Bretter-iskolával kezdődnek, Rostás Zoltán és Aradi József írásaival folytatódnak, majd a Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport hoz döntő fordulatot. Ugyanakkor a hagyományos központi szerepet betöltő *Korunk* szerkesztősége, Gáll Ernővel, már nem tud mit kezdeni az elvbarátok radikalizálódásával: Balázs Sándor és Fábrián Ernő is a romániai magyar társadalom mibenlétének kérdéseit vizsgálta. A Kriterion szerkesztőségéből már Molnár Gusztáv sem *csak* esszéket ír, hanem interjúkat készít az 1948-as politikai fordulat résztvevőivel, tanúival, a Czikó testvérekkel, Méliusz Józseffel, Kacsó Sándorral. A Limes körben – készülve a diktatúra utáni évekre – megpróbálják újraértelmezni saját társadalmukat, közösségi önszemléletüket. Csehszlovákiában a Madách szerkesztőségében ott dolgozik az *Új Mindenés Gyűjteményen* Tóth Károly, és az ott írt szamizdatok, a *Kutyaszoritóban*, a *Jelentés a szlovákiai magyarok helyzetéről*, a *Honta-*

lanság évei erősen szociográfiai jellegűek. A Sziveri vezette *Új Symposiont* is a nemzetiségi kérdés mint társadalompolitikai ügy tematizálása, illetve az összmagyarság megjelenítése miatt érik végzetes támadások. A nyolcvanas évek végének önszerveződésai az oktatás- és iskolavédelemre, az ezzel kapcsolatos tiltakozásokra vezethetők vissza.

FTG: *Miként lett a Magyarságkutatóból Teleki László Alapítvány?*

BN: A Teleki László Alapítvány a Külügyi Intézet és a Magyarságkutató Intézet összeolvadásából jött létre úgy, hogy a Magyarságkutató Intézet menedzserei – ezt a szó pozitív értelmében mondom –, Diószegi László és Barabás Béla megszereztek négy, azelőtt a Honvédelmi Minisztériumhoz tartozó ingatlant Für Lajos segítségével, ebből hármat kiadtak, és részben ezeknek a bevételeiből üzemeltették az alapítványt. Ehhez jött az állami költségvetésből származó pénz 1992-től. Pontosán nem ismerem az átalakulás körülményeit. De azt éreztem, hogy számos probléma származott hatáskörök tisztázatlanságából, abból, hogy volt egy kuratórium, kuratóriumi elnökkel, volt egy főigazgató, majd ügyvezető igazgató és voltak az igazgatók. Ki az igazi munkáltató, az igazi főnök? A tudományos igazgatók vagy az ügyvezető igazgató (ez volt Diószegi)? Mindig az ügyvezető jött ki győztesen ebből a játszmából, mert Kosáry Domokos, a kuratórium elnöke ebben a formában gondolkodott. A kuratórium egyébként *népfrontos* volt, Vásárhelyi Miklós és Ormos Mária is a tagja volt egy darabig. A Közép-Európa Intézetben Kiss Gy. Csaba volt az első intézetvezető, az ő távozása után pedig, körülbelül 1996-tól, 1997-től az intézet megszűntetéséig Granasztói György. Az ő vezetése alá tartozott a Külügyi Intézet is. A könyvtárat a kezdetektől Dippold Péter vezette, majd az OSZK-ba való távozása után, a 2000-es években Sándor Annamária. Az intézmények közül szerintem a Molnár Gusztáv által vezetett Dunatáj csoport végzett igazán lényeges munkát. Meg kell jegyeznem, hogy a formális intézmények mellett a kezdetektől nagyon fontos volt az informális hálózatok léte. A Dunatáj Intézet egy ideig a Miniszterelnökségen, a Határon Túli Magyarok Hivatalában működött, majd átkerült a Teleki László Alapítványhoz. Igyártó István, Bíró Gáspár, Lőrincz Csaba, Szilágyi Imre, Hamberger Judit, Tóth István dolgozott ott, legnagyobb érdemük, hogy a társnemzeti koncepciót, illetve a regionalitást mint problémát bevitték a magyar politológiába és a magyar politikai gondolkodásba, illetve elvégezték a liberális nacionalizmus honosítását. Sajnos Molnár Gusztáv aztán elkerült a Külügyi Intézetből – szerintem nem fogadta be őt igazán Magyarország, pontosabban a magyarországi tudománypolitika. Azonban a Közép-Európa Intézet ottmaradt, s a könyvtár is többé-kevésbé ahhoz kapcsolódott. Én ebbe az intézetbe kerültem, ahol ott voltak tehát a régi magyarságkutatók, és ahová folyamatosan újabb szakemberek érkeztek. Az igazi változás 1998-ban történt, a választások évében, amikor többen is elmentek az intézetből: Éger György, Tóth

István a HTMH-ba (Határon Túli Magyarok Hiavatala), talán ez előtt ment el Bojtár B. Endre is, ő a *Magyar Narancs* főszerkesztője volt már régebben, és világos lett, hogy az egész embert kíván.

FTG: *Többeknek, így Égernek és Tóthnak az új kormány ajánlott fel munkahelyet és feladatot.*

BN: Igen, de volt, aki már ennek előtte elment más munkahelyre. Fejős Zoltán a Néprajzi Intézet igazgatója lett, Bán D. András rákban hunyt el fiatalon. Tóth Zoltán társadalomtörténész és az olvasáskutató Gereben Ferenc elkerülésének okát nem tudom, talán Granasztói nem hosszabbította meg a szerződésüket, minthogy ők egyetemen is tanítottak. Közben ő hozott is oda új embereket, többek között Zsinka Lászlót a Corvinsról, az ELTE-n működő Atelier intézetből a '90-es évek végén Czoch Gábort, Sonkoly Gábort és Erdősi Pétert. Igazgatóként rendkívül nagyvonalú volt: azt mondta, nézzük meg, kik a legtehetségesebb fiatalok, és hívjuk ide őket. A felvétel azzal kezdődött, hogy a *kiszemelt* tartott egy bemutatkozó előadást. Az előzményekhez tartozott persze, hogy a jelölttel már egy-két éve együtt dolgoztunk. Így került az intézetbe először Kántor Zoltán, aztán Papp Z. Attila, Fedinec Csilla, Gyurgyík László, Lagzi Gábor, Szerbhorváth György. Régebbről ott dolgozott Kovács Éva és Sebők Laci a Magyarországtudatóból. Nagyon jól megtaláltuk a közös hangot Czoch Gáborékkal, akik az örökségesítés fogalmát hozták, és a francia társadalomtudományi eredményeket, amelyekről komoly beszélgetések folytak. Az ott születő *Korall* körüli társadalomtörténészekkel folyamatos volt a beszélgetés. Ezt tovább erősítette Ablonczy Balázs, akinek révén a *Pro Minoritate*, majd a későbbi *Kommentár* szerzőgárdája is megfordult az intézetben.

Az előbbi két folyóirat csak ott szerveződött, de máshol jelent meg, az intézeté volt viszont a *Regio* című folyóirat. Szarka László 1997-98 körül kilépett a *Regio* szerkesztőségéből, s ekkor egy új csapat vette át a szerkesztést és vitte a folyóiratot egészen a 2010-es szüneteltetésig...

FTG: *A Telekin kívül hogyan változtak meg a kutatóhelyek?*

BN: Lényeges, hogy a '90-es években nagyon megszorodtak az intézményes kutatóhelyek. A határon túl 1994-1996-ban Szlovákiában létrejött a Bibliotheca Hungaricával együtt a Fórum Intézet. Két széles látókörű ember, Öllös László és Tóth Károly éppen akkor kikerültek a politikából, s hosszú távú építkezésbe kezdtek. Ennek a lényegét úgy lehetne megfogalmazni, hogy a Fórum Intézet menedzselte a kutatásokat, közösségfejlesztéssel foglalkozott, széles infrastruktúrát teremtett, a mai szlovákiai kerekasztal nem is létezne e közösségfejlesztő munka és infrastrukturális háttér nélkül. Hosszabb távon azt a politikai játszmat, amely a '90-es években három-négy szlovákiai magyar csoport között zajlott, egyre inkább úgy látom, Öllösék nyerik meg azáltal, hogy egyedül ők tudnak egy új nemzedéket helyzetbe hozni.

Még 1990-ben megalakult a Délvidéken a Magyarországtudató Társaság, de inkább bér munkákat vállalt, s a délszláv háború alatt szétzilálódott. Újvidéken a Magyar Tanszék körül is létrejött egy másik kutatócsoport. A Vajdaságban a központi műhely vagy szervező menedzserközpont a Fórum Intézet mintáját követő, bár sokkal kisebb intenzitású, sokkal több funkciót felvállaló egy személyes intézmény, a Zentai Művelődési Intézet lett, Hajnal Jenő vezetésével. Az intézet mellett tudományos csoportként egyedül az Identitáskutató Műhely alakult ki. Hódi Sándor nemzetstratégiai intézete, Vékás János dokumentációs műhelye szintén egyszemélyes intézmények voltak, csak nem volt mögöttük a Művelődési Intézet (és a zentai városi könyvtár, valamint a tehetséggondozó gimnázium) infrastruktúrája. Kárpátalján a Kontra Miklós tanítványának tekinthető Csernicskó Istvánnak köszönhetően a főiskolán létrejött a Hodinka Antal Intézet. Csernicskó a magyarországi modern élőnyelvi kutatásokat honosította. Erdély természetesen a társadalomtudományi műhelyek szempontjából is a legszámosabb intézménnyel rendelkezik. Ezek egyik pillérét a folyóirat-szerkesztőségek adták. Napjainkra azonban megrendült a pozíciójuk, a professzionalizálódásban természetesen csak közvetítők lehetnek. Ráadásul a *Korunk* egyre inkább Budapest felé orientálódik, itteni elvárásoknak próbál megfelelni. A *Látó* esetében, minthogy a regionális irodalom jelentősége megszűnt, s ma lényegében összmagyar irodalomról beszélünk, szintén ez a helyzet. Ráadásul a valóságirodalom is eltűnt a folyóiratból. A kilencvenes évek második felében létrejött *Székelyföld* című folyóirat, amely 1600 példányban fogy el havonta (!), az a fórum, amely havilapként az erdélyi problémákra koncentrált. Az erdélyi magyar tudományos intézményépítésben, miközben az Erdélyi Múzeum Egyesület restaurációs intézményépítést folytatott, az etnográfusok egyesülete, a Kriza Társaság volt a kilencvenes években a leghatékonyabb. Ehhez persze elengedhetetlen volt, hogy a magyar nyelvű szakmai mezőnyben is meghatározó kutatók (Keszeg Vilmos, Pozsony Ferenc, Tánczos Vilmos) álljanak a társaság élén, ők egy egész új generációt neveltek fel, egy-egy témában *piacvezető* helyzetbe hozva őket (Jakab Zsolt, Fosztó László, Peti Lehel, Szabó Árpád Töhötöm). A már a nyolcvanas években a magyar antropológiában alapvetően fontos munkát végző Kulturális Antropológiai Munkacsoport (KAM) igazából a kilencvenes évek második feléig működött intenzíven, majd az egyes tagok más-más terület felé orientálódtak. Magyarai Vincze Enikő és Magyarai Nándor felköltöztek Kolozsvárra és a szociológia tanszéken kezdtek el oktatni, a kilencvenes évek közepén Biró A. Zoltán a régiófejlesztés, Oláh Sándor és Gagyai József a társadalomtörténet felé fordultak, D. Lőrincz József pedig az átmenet értékrendjét, a hétköznapi nacionalizmus világát vagy a hétköznapi etnicitás problémáit vizsgálja, és őt egyre nyilvánvalóbban a politológiai antropológia kérdései foglalkoztatják. Pozsonyéknek megvoltak a maguk előzményei, Nagy Olga, Faragó József, Dr. Kós Károly, Szentimrei Judit és mások munkássága, tehát a

néprajzos szakma nagyon erős, még ha a fiatalok részben szembe is kerülnek korábbi tekintélyekkel, azért létezett egy nagy adatgyűjtői kör, amelyhez ők is kötődtek. Ellenben teljesen új volt a szociológia tanszék csapata, amelyet igazából Ion Aluș támogatott. Óriási szerencséje volt Magyarai Tivadarnak és Horváth Istvánnak, hogy nem kellett restaurált szerkezetekhez, nagy elődök-höz, hagyományokhoz és elvárásokhoz alkalmazkodniuk: a szociológia az lett, amit ők csinálnak, és ez meg is látszik a tanszék felfutásán az első néhány évben. Magyarai Nándor és Vincze Enikő mellett nagyon hamar megjelent a következő generáció: Veress Valér, Péter László, majd Csata Zsombor, Kiss Dénes, Kiss Tamás, Pásztor Gyöngyi. S azt kell mondani, hogy ebben az esetben is Horváth a kétnyelvűség, migráció, Kiss Tamás a demográfia területén a magyar nyelvű szakmán belül is meghatározó kutatóknak számítanak. A politológiában igazából nem alakult ki meghatározó műhely Kolozsvárt, bár nem árt a Politea Egyesületre, az Etnikumközi Forrásközpontra vagy a Mensura Transylvanycára hivatkozni. Itt igazából Salat Leventének a liberális nacionalizmus etnopolitikai honosítását célzó munkáját és Bakk Miklós *nemzetkisebbségi közösség mint politikai közösség* értelmezését lehetne kiemelni.

FTG: *A kolozsvári Kisebbségkutató Intézet ebből a körből alakult?*

BN: A Kisebbségkutató Intézet egy hosszú politikai alkusorozat eredménye, amely 2000 után kezdődött el; maga az intézet 2007–2008-tól kezdi el működését. Horváth István teljesen egyedülálló módon rekrutálta a társaságot: szakmai alapon. Amikor először láttam a listát, hogy kik fognak ott dolgozni – 21-ből azt hiszem, 15 magyar kutatói hely van –, azt mondtam, és ezt vállalom ma is, hogy ez egy *álmocsapat*. Ahogy lenni szokott, ezt csak maguk ronthatják le. Azoknak nagy része, akiket Horváth összehívott, európai egyetemeken is megfordult, de minimum magyarországi egyetemen, beszélnek, írnak világnyelveken, románul kitűnően tudnak, értik a román társadalmat, de a budapesti világot is. A Kriza Társaság kilencvenes években tapasztalt felíveléshez hasonlóan láthatunk az utóbbi néhány évben a Kisebbségkutatóban, számtalan román és angol nyelvű kiadvánnyal. Nem szabad elfelejteni, hogy a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézet és a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet egyaránt nemcsak magyarokat kutat, hanem az adott ország más kisebbségeinek kutatását is alapvetően meghatározza. Mindkét helyen a magyarokra vonatkozó mellett a romakutatások vannak a középpontban. Valóságos csoda, hogy ezt az intézetet létre lehetett hozni Kolozsváron. Sokan az RMDSZ háttérintézményének tekintették, nem az. Még ha vannak is politikai kapcsolataik, s persze hogy az RMDSZ támogatását élveznie kell a finanszírozási és projektalkukban, de nem pártháttérintézmény, nem a magyarországiaknak vagy a nemzetközi piacra bedolgozó intézmény, hanem a romániai kisebbségkutatás megteremtője. Az intézetben összeállították a különböző romániai kisebbségek történeti kronológiáját, adatbázisait, interjúknak, bibliográfiákat

szerkesztenek, survey vizsgálatokat folytatnak, lényegében megismétlik, amit a magyarországi kisebbségkutatás tett a nyolcvanas években, de magasabb szinten, bekapcsolódva a nemzetközi tudományosságba.

FTG: *Az említettek közül melyek az állami fenntartású intézmények?*

BN: A kolozsvári Kisebbségkutató és a vajdasági Magyar Művelődési Intézet, amely a Nemzeti Tanács alá tartozik, az finanszírozza (régebben az önkormányzathoz tartozott). Rendszerint a somorjai intézet is kap valamennyi pénzt a pozsonyi minisztériumtól, és a magyarországi és nemzetközi pályázatokból. Az egyetemi tanszékek szintén kapnak költségvetési támogatást, ezt pályázatok révén vagy egyre inkább az önkormányzatok megrendelte munkákkal egészíthetik ki.

FTG: *Azért is kérdezem, mert az egész kisebbségkutatásnál nagyon fontos, hogy ki a megrendelő, s hogy miben merül ki a munka. Ahogy a ti munkátokat láttam: konferenciákat tartottatok, könyveket adtatok ki – ennyi volt, ami követhető.*

BN: A Teleki Alapítvány is részben az ingatlanbevételekből, fele részben az állami költségvetésből működött, és körülbelül egyharmad részt tettek ki a pályázatokon elnyert pénzek – persze akkor még nem voltak nagy EU-s pályázatok. Aztán ez változott, nagyon sok pályázati lehetőség nyílt – Illyés Alapítvány, Szülőföld Alapítvány és így tovább. De közben más intézmények is beléptek a rendszerbe. Ne feledkezzünk meg arról, hogy már a kilencvenes évek elején működött az ELTE-UNESCO Kisebbségsszociológiai Tanszék, Örkény Antal vezetésével, amely elsősorban romakutatásokra specializálódott. A határon túli magyar–magyar összehasonlító kutatásokban a Balázs Ferenc Intézet járt az élen (Dobos Ferenc vezetésével) 1994–2002 között. Az olvasásshociológusok, Gereben Ferenc és Nagy Attila a magyarországi méréseiket terjesztették ki a kilencvenes évek közepétől a szomszédországi magyarságra, majd ezek fokozatosan identitás- és értékvizsgálatokká váltak. Csepeli György és Örkény Antal vezetésével készült el 1997-ben a *Kárpát-panel*, amely már nemzetközi összehasonlításban vizsgálta a dél-szlovákiai magyarokat, a szlovákokat, az erdélyi magyarokat és a magyarországi szlovákokat. Egy történész számára persze megmosolyogtató az eredmény: rájöttek arra, hogy ezek mind külön közösségek. Azért ez mégis fordulópontot jelent, mert Csepeli, amikor a hetvenes–nyolcvanas években vizsgálta az etnikus kérdéseket, a nemzeti attitűdnek egy modernitással szembeni partikuláris jelentést tulajdonított, ebben a vizsgálatban viszont már egyértelműen jött elő, hogy a kisebbségi magyar közösségek társadalmilag külön, és nemzeti alapon szerveződnek. Nem a nemzetállam szervezi őket: egyszerűen így működnek. (Persze a nemzetállami, a többségi nemzet részéről jövő nyomás segíthet a folyamatos határtermelésben.) Így merül fel a kilencvenes évek központi kutatási kérdése: mi működteti ezeket a kisebbségi közösségeket? Itt a nemzet-

fogalom önmagában nem segít, hanem épp a nemzetiesítést, a nacionalizmus működését és az ahhoz kapcsolódó társadalmi-kulturális viszonyokat kell leírni és értelmezni. Ezért váltak fontossá a modern nacionalizmuselméletek, amelyek a nemzetiesítő diskurzusok működéséről szólnak, miközben a kisebbségi társadalmat is a napi rutinok működtetik, de az adott kisebbségi szocializáció – ez a nemzeti önszerveződés minden helyzetben más és más – folyamatosan jelen van. Folyamatos a határtermelés a *mi* és az *ők* között.

FTG: Kinek lehet „haszna” ebből a tevékenységből, hová jutnak el ezek az információk, be tudnak-e épülni a társadalmi gyakorlatba a kisebbségkutatás eredményei – esetleg az értelmiségképzésen keresztül?

BN: Mint az interjú elején említettem, szerintem a szakterületünk kilyukadt, légüres térbe került Magyarországon. 1990-ben sok illúziónk volt. Az egyik az, hogy az államszocializmus után automatikusan kialakul a civil társadalom, és ez a kisebbségi közösségekben is átvesz egy csomó funkciót, a nemzetkisebbségi önszerveződés lesz a domináns. Egy másik be nem vált illúzió az volt, hogy létrejön egy meritokratikus kormányzat, amelyben szakpolitikai alapokon döntenek, de nem ez történt. Ez nem 2010-ben változott meg, hanem ki sem alakult, csak épp a kilencvenes években még a politika is erre hivatkozott, majd a 2004-es népszavazás során, amikor a modernizációs retorika és a jóléti sovinizmus érzete hiszterialódvá összezsúszott, és a Törzsök Erika hirdette Szülőföld program hiteltelenné vált, már csak a politikai kommunikációban volt jelen az erre való hivatkozás. S ettől kezdve jöttek az egyébként jó szándékú, de megalapozatlan és átgondolatlan kísérletek, félmegoldások, tűzoltások. Azt hiszem, Lőrincz Csaba* ennek lett az áldozata. Ő egyfajta közvetítő szerepet próbált betölteni a szakma és a politika között, policy/mediátori szerepet, de neki sem sikerült.

Amíg a két világháború között a tudományos, kutatói közegeből, az Államtudományi Intézetből, a Népies Irodalmi Társaságból vagy valamely hasonló körből kerültek ki a kormányzati szakértők, ma döntően a határon túli magyar klientúrákból érkeznek, esetleg a Rákóczi Szövetségből. Ezért aztán ezekben az apparátusokban komoly – több országot átfogni képes – terepismeret, több ezer oldalnyi olvasottság hiányzik. Nagyon nagy szakmai deficit jellemzi ezeket az új hivatalokat. Most is újabb és újabb intézményeket hoznak létre, s ezekbe újabb és újabb embereket vesznek föl, akiknek sem idejük, sem türelmük nincs arra – s az előéletük is hiányzik –, hogy ezeket a különkülön magyar és nem magyar világokat megismerjék. Nemcsak olvasmányélményekről van szó, hanem a különböző kisebbségi magyar szubkultúráknak az ismeretéről, arról, hogy másképpen kell viselkedned egy lendvai, egy szatmári, egy kézdivásárhelyi közegben. Nem azt mondom, hogy különböző

* A Fidesz meghatározó kisebbségi szakértője, 2008-ban hunyt el.

maszkokat kell föltenned, hanem azt, hogy ha ezeket a világokat belülről akarod látni, ismerned kell a szereplőket, a belső érzékenységeket. Mindezt nem lehet egyik napról a másikra elsajátítani, mert ezek mindegyike nagyon összetett, rendkívül rétegzett világ. De nincs bennük semmi megismerhetetlen, csak Közép-Európa sokféle töredezettsége.

FTG: *A politikai közeg tehát nem tudja közvetíteni ezeket az eredményeket...*

BN: Nem is akarja. Ez látszik az általam is sokat bírált, de azért mégiscsak országos hatáskörű szervként – a közép-európai problémákat a közigazgatásba becsatornázó Határon Túli Magyarok Hivatalának megszüntetéséből és a Magyar Állandó Értekezlet szakbizottságainak elhalásából. Teljesen más a magyar kutatók helyzete a határokon túl, ahol jórészt ők végzik a közvélemény-kutatásokat a politikusok számára, és személyes nexusuk van. Aztán ebből vagy kialakul valamiféle közpolitikai projekt, vagy sem. A Fórum Intézetnek vagy a kolozsvári Kisebbségkutató Intézetnek sokkal nagyobb közpolitikai befolyása van, mint nekünk. Szarka László 1998-tól a Glatz Ferenc meghirdette kultúrnemzeti politika keretében hozta létre az MTA Kisebbségkutató Műhelyét, majd az önálló Intézetet. Ez egyszerre volt tudomány-szervező, támogatáelosztó és kutatóhely. Talán a legnagyobb érdeme a magyarországi antropológia akadémiai intézményesülésének elősegítése volt. A legnagyobb hibája pedig a feladatok túlvállalása lehetett, amelyet az internetes adatbázis-építés zsákutcája jelzett. Szarka, akit őszinte regionalistának gondolok, talán a vezetői pozíciójánál fogva nem látta be, hogy Budapestről nem lehet az egész Kárpát-medencét átfogva a kisebbségi intézményességet és kulturális örökséget a virtuális térben megragadhatóvá, elérhetővé tenni. Ezzel szemben, egy másik logikát képviselve hoztuk létre a regionális adatbankokat, mint az adatbank.ro vagy az adatbank.sk, illetve a Délvidéki Magyar Digitális Adattárat. Ezek alapját dokumentációs táruk képezik, és folyamatosan olyan digitális tervek készülnek helyben, amelyek az adott közösség igényeire próbálnak reagálni, szolgáltatni – nem reprezentációk. A dokumentációs táruk – amelyek mintája a sormorjai Bibliotheca Hungarica volt – és az adatbankok időszakában között fontos volt, hogy Ernszt Árpai és Benda Gyula folyamatosan szorgalmazták: hosszabb távon gondoljuk át, milyen alap kutatásokra és segédletekre lenne szükség. Előbb könyvsorozatokban gondolkodtam, de aztán a *Transindex* révén Kelemen Attilával és Székely Istvánnal már az internet adta lehetőségekben láttuk a megoldást. A dolog lényegét Jakó Zsigmond fogalmazta meg, amikor megmutattam neki az adatbankot az interneten: „tehát ez egy referens könyvtár”.

FTG: *Ha a közvetítő szerep itthon esélytelen, más szinteken nem jelenhetnek meg ezek az eredmények? A közvetlen társadalmi kapcsolatokban? A politika volna az egyetlen közvetítő elem?*

BN: A kisebbségkutatásban sokan kísérleteztek a politikai tanácsadó szereppel. Igazából a közvetítő emberek hiányoztak. Persze volt néhány ember, például Bitskey Botond a Köztársasági Elnöki Hivatalban, Lőrincz Csaba a Fidesz apparátusában, vagy Misovicz Tibor a HTMH-ban, de ezek ideiglenes befolyások voltak. A legfontosabbnak Törzsök Erika kísérletét gondolom az Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Intézetével, amely mint kormányzati tanácsadó intézmény nevesítve is volt a szakállamtitkárság státútumában. De képtelenség volt egyszerre szakpolitikát kidolgozni és megvalósítani. Ráadásul a kisebbségi elitekkel szemben ez Budapestről eleve nem sikerülhetett. S a helyzetet csak rontotta, hogy a 2004-es népszavazási kampány során a modernizációs, antinacionalista beszédmód és a jóléti sovinizmus a baloldalon összecsúszott, ahogyan már említettem. Így a „fejlesztéspolitika”, a *határ menti fejlesztési stratégiák*, maga a Szülőföld program csak a politikai kommunikáció szintjén léteztek.

A szakmai eredmények megjelenhetnének a médiában is. De hosszabb távon ott sem sikerült. Voltak erre kísérletek. Például Kerényi Györggyel szerkesztettünk egy tízrészes rádióműsort, amelynek több mint négyszáz ezres volt a mért hallgatottsága vasárnap reggel 9-kor.* Elhangzott mind a tíz rész – és kész. Kisebb-nagyobb műsorok, népszerűsítő könyvek készülnek ugyan, de ezek lényegében nem befolyásolják a magyar közvéleményt. Itt alapvető szemléleti, szerkezeti változásra volna szükség, mégpedig nem csak a külmagyar és a közép-európai ismeretek ügyében. Ez nemcsak tájékoztatósi, hanem tájékozódási kérdés is: a sokközpontú magyar kulturális, politikai életet csak partneri hálózatokban lehet szervezni, és nem felülről lefelé. A média mást kér, nem bennünket. Egyébként, ha megkeresnek a sajtótól, én elsősorban a kérdés szakértője felé utasítom az illetőt – ma már technikailag nem probléma, hogy valakit Újvidéken vagy épp Gyergyóremetén elérjenek, és bekapcsoljanak a tévébe. Tény, hogy ezen a téren is légüres térbe kerülünk.

De az is megkerülhetetlen tény, hogy a nemzeti azonosságtudat újratermelése Budapesten folyik, és mi abban részt veszünk. Nagyon sok olyan határon túli megmozdulásról, kutatásról lehetne beszélni, amelyek mögött a pulzáltatás, a dolgok strukturálása végül is hozzánk nyúlik vissza. Lehet, hogy most ez, a köztesség biztosítása a feladatunk?

* *Anyanyelve magyar* címmel 2010 tavaszán leadott, 10 részes, a határon túli magyarság legfontosabb kérdéseit részletező, meghívott szakértőkkel készített rádióműsor.